

VIVA JESUS DOTRINAREN AZTERKETA BIBLIOGRAFIA MATERIALAREN ARABERA

Koldo Ulibarri

(Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea)

Abstract

Viva Jesús is an anonymous doctrine printed around the XVIIth century in which the author or translator's name does not appear and neither does the printer's mark. In spite of the importance the text has for understanding old Biscayan, little has been done so far to determine its origin and date. In this article, we shall do the following: in the first part, we shall try to summarize what has been said about this doctrine and in the second part, we shall present the existing copies and the data we have on them. In the third part, we shall proceed to analyse the graphic elements from the point of view of the material bibliography and we shall compare them with the works carried out by the printers around Biscay in order to discover where and when it was printed. Finally, with the help of the results of the analysis, we shall place the book within the history of printing in the Basque Country and we shall try to provide a new dating.

0. Sarrera*

Euskal liburu inprimatu gutxi izan dira gure historian, edo gutxienez gugana heldu direnak ikusita gutxi izan beharko ziren, bai obrak berak eta baita euren edizioak ere. Esan dezakegu euskal liburuen historian bibliofilian erabiltzen den *libro rarísimo* izena erabiltzea figura erretoriko bat baino ez dela, guretzat liburu guztiek behar baitute epiteto hau. Euskal obren historia oraindik egiteke dugun lana da, baina ezaguna denez, ez da oso historia sinplea izan eta ditugun gutxiekin oso zatikako historia lor dezakegu, hipotesi eta ideia solte eta loturarik gabeez osatua. Zatikako historia hau areagotzen da XVI. eta XVII. mendeetako liburuekin, hauetan miragarriena ez baita euren historia berreraikitzea; aleren bat guganaino heltzeak berak ere badu miragarritzko zerbait.

Historia honen mugak ikusirik, askotan pentsatu dugu egin ahal den guztia egina dela XIX. mendeko euskaltzaleen lanekin, eta, ondorioz, liburuen gaineko datu historikoak biltzeko orduan Vinson edo Urkijo bezalakoek bildurikoak emateko ohitura

---

* Lehenik eta behin Beñat Oihartzabal zoriondu nahi nuke ondo merezitako omenaldi honengatik. Bigarrenik, eskerrak eman nahi nizkioke Blanca Urgelli, testu honi egindako ohar eta hobekuntzengatik; ni naizelarik testuan zehar aurkitzen diren akatsen errudun. Amaitzeko esan behar dut testu honek Eusko Jaurlaritzak ikertzaileak prestatzeko ematen dituen beka baten laguntza izan duela.

dugu, ezer berririk gehitu gabe (cf. Altuna 2006: 47).¹ Honela, Europa mailan sortu den bibliografia materialaren gaineko jakin-mina euskal filologiara berandu heldu da, eta oraindino gure artean oso garaturik ez dagoen ikerlerroa dugu.

Gure lanean, hain zuzen, bibliografia materialaren aldetik egin daitekeen azterketako bat egingo dugu: elementu grafikoaren azterketa, alegia. Honetarako *Viva Jesus* izenaz ezagutzen den dotrina izango dugu mintzagai, oso historia berezia izan duen dotrina delako. Lehenengo atalean berari buruz esan dena laburtzen saiatuko gara eta bigarrenean ditugun aleen gainean bi hitz esango ditugu. Hirugarren atalean bibliografia materialaren bitartez, inprimakia inprimatzaile baten bestelako lanekin erlazionatzen saiatuko gara; honela, laugarren zatian *VJ*-en datazioan aurrerapauso zenbait egiten ahaleginduko gara, XIX. mendeko idazleek emandakoei datu gehiago bilduz, honela edizioaren gainean dugun ikuspegia zabalduz.

Artikulu hau beste ikerlan zabalago baten atala dugu, bertan *Viva Jesus* dotrinaren edizio berri bat agertu nahi dugularik eta bere hizkeraren azterketa egin, nongo hizkera izan daitekeen zehazteko asmoz (Ulibarri-prestatzen).²

1. *Viva Jesus*: zer esan den

Viva Jesus dotrinaren gaineko lehenengo berriak Vinsonek ematen dizkigu bere *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque* liburuan, 24bis zenbakian. Alea deskribatzeko orduan diosku ez daukala ezarrikerik ez inprimatzeko lekua eta ezta data ere. 8 orritz osaturik dago, in-8 eginda. Bere aleak ez du inolako signaturarik, baina bai erreklamoak orrialde bakoitzean. Lerro luzeetan idatzirik dago, eta orrien neurri hauek ematen dizkigu: 133 mm × 71,5 mm.³

Liburuan ez digu esaten norena den berak deskribatzen duen alea, ez eta non dagoen, baina bai hau datatzeko lehenengo pausuak ematen, J. I. Arana eta bion iritzia jasoz. Aranaren arabera, Bizkaiko eta Arabako mendebaleko bizkaieraz idatzia genuke, eta Kapanagaren dotrina baino zaharragoa. Vinsonek, ordea, modernoagoa dela uste du "...pour plusieurs raisons, entre autres à cause du *v* médian..." Hala ere, guk dakigularik ez du inon azaltzen zeintzuk diren "arrazoi ugari" horiek.

Beste datu hauek ere gehitzen ditu bere alearen gainean:

Le seul ex. connu, [...] paraît complet et en bon état. Il mesure 99^{mm} sur 146; il est peu rogné, comme en témoigne le premier feuillet qui a sa marge naturelle en queue. Dans le volume dont il fait partie, il est précédé de deux fts blancs et suivi de deux autres fts blancs qui ont les mêmes dimensions et sont par suite comme lui plus petits que le reste du volumes (*sic*) (Vinson 1891: 98).

¹ Hala ere, gauzak aldatuz doazelako adibide dugu Isaak Atutxak Etxeberri Ziburukoaren lanekin egiten diharduen lan eskerga, edizio guztien historia berreraikiz eta euren arteko konparaketa eginez (Atutxa 2008).

² Oraindik egin gabeko lana den arren, Joseba Lakarra ikerlariak lehenengo saiakera bat egin zuen bere 1997ko artikulu batean, eta bertan Orozkoko erregru batzuekin lotu zuen (Lakarra 1997: 501).

³ Gure neurketan, ostean, beste neurri hauek lortu ditugu: 145 mm × 90 mm. Vinsonen neurrietatik hurbilago dago formak izan behar zukeen tamaina, izan ere testuak orrialdean duen zabalera 134 mm × 73 mm baitira, Vinsonek dakartzan neurriekin ados baitaude.

Honegatik, uste dugu Vinsonek dakartzan neurriak ez direla orrien tamaina, testuak orrialdean betetzen duen tamaina (mantxa izenez ezaguna) baizen.

Jon Bilbaok ere *Eusko Bibliographian* sarrera bat egiten dio *VJ* dotrinari eta bertan Vinsonen datuak errepikatzen ditu; hala ere, ausartagoa da datatzeko orduan, gutxi gora behera 1660koa dela esanaz. Dena dela, ez digu azaltzen zeintzuk diren bere oinarriak data hau emateko orduan.

2. *Viva Jesusen aleak*

Dotrina honen ale bat ikusi zuen lehenengoa Vinson izan zen eta bera izan zen honen gainean zerbait idatzi zuen lehena ere. Hala ere, goian esan bezala, *Essaiean* ez digu esaten non aurkitu zuen alea, eta *VJ*ren testuari buruz xx. mendean izandako ezagutza guztia eskuzko kopia baten bitartez lortu dugu; Vinsonek berak Urkijori eginiko eta bidaliriko kopia baten bitartez, alegia. Gaur egun Urkijoren funtsean gordetzen da kopia, Koldo Mitxelena Kulturunean. Hau dela eta, Mitxelenak 1954an egin zuen edizioan Vinsonen kopia erabili behar izan zuen, gehiagorik ezagutzen ez baitzen. Hala ere, orduarik hona gauzak asko aldatu dira, eta bi ale original ezagutzen ditugu gaur egun: lehenengo alea osorik dugun bitartean, bigarrenaren lau orri baino ez dira guganaino iritsi.

Lehenengoa Lacombe bibliotekan gordetzen da, eta egun Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekan kontsultagai dago. Esan bezala, honako hau osorik aurkitzen da eta gutxira erabilitako 16 orrialde dauzka. Enkoadernazioa modernoa da, holandar erara; hau da, azala kolorezko orrialdez eta bizkarra larru marroiz taxututa, eta dirudienez Lacomberen mandatuz egin zen, liburuaren bizkarrean “Catechisme Biscayen” idatziarik baitago urrezko letrekin. Dotrina txikia izanik, nonbait, enkoadernatzean hainbat orri gehitu ziren; hau dela eta, Lacomberen aleak 24 orri dauzka. Ez dakigu Lacomberen eskuetara enkoadernaturik heldu ote zen, ez eta nolako azala izango zuen, baina bai ikus dezakegu zenbait orri gaur agertzen duen enkoadernazioaren aurretik aleari atxikita bazeudela, zehazki testuaren aurretik dauden hiru orrialde eta testuaren osteko orrialde bat, goian dauzkaten hezetasun orbanek erakusten duten legez. Honetaz aparte, orrialde hauetatik lehenengoak tinta mantxa bat dauka, testudun lehenengo orrialdeak duen marrazkiarekin bat egiten duena. Orri zuri hauek Vinsonen deskribapenera hurbiltzen gaitu, berak ikusitako alean aurretik eta atzetik orri zuri bina zeudelako; hala ere, Lacomberen orriek ez dute ordena bera, agian enkoadernatzaileak aldatu zuelako. Beraz, ezin dugu baieztatu hau denik Vinsonen ezaguturiko alea: ale bera baten, Lacombe enkoadernatzean ertzetatik moztu zituen, ez baitugu ikusten bibliografoak aipatzen duen “...qui a sa marge naturelle en queue”. Ale ezberdinak balira, adierazi nahiko luke aleek paper-azalez egongo zirela enkoadernaturik, bina paperekin.

Ezagutzen dugun bigarren alearekin ez dugu zorte hori izan eta, esan bezala, lau orri baino ez ditugu ezagutzen. Lau orri hauek Otxoa de Arinen dotrinaren ale batean aurkitzen dira,⁴ ale horren guarda egiteko berrerabiliak, eta hau dela eta ezin ditugu orrialde guztiak irakurri. Lau orri izanda, 8 orrialde genituzke aztertzeko, baina hauetatik bi kendu behar ditugu, larruzko azalera itsatsirik baitaude; honez gain, aurreko guarda izango zen orria apurturik dago, eta gelditzen den zatia aurrekoarekin itsatsirik; ondorioz, amaieran aurkitzen diren hiru orrialdeak bakarrik ditugu osorik (2., 15 eta 16. orrialdeak), aurrean dauden bi orrialde pusketekin batera (14. eta 4.a).

⁴ Espainiako Biblioteka Nazionalan gordetzen den ale batean, 3/3445 sinatura daukana. Ale honen berezitasunaz Fidel Altuna ikertzailea konturatu zen; bihoazkio hemendik gure esker onak.

Gure ustez, guganaino iritsi diren ale biak edizio berari dagozkio. Hau frogatzeko dugun arrazoirik indartsuena 15. orrialdearen hasieran genuke: lehenengo lerroko *jandone* hitzaren lehen letra konposizio kutxatik kanpo aurkitzen da bi aleetan, hau da, ertzean gehitu zen tipoa, seguruenik forma egiterakoan ahaztu zutelako. Horrezaz gain, biek akats berak izatea ere argudiotzat erabil dezakegu ale bien arteko erlazioa finkatzeko: Mitxelenak bere edizioaren sarreran aipatzen dituenetarik atera gabe, hor ditugu 15. orrialdeko *Iuan San Paulori* edo 14ko *deustegneena*.

Amaitzeko, argitu nahiko genuke bi aleak berdinak direnez, lan honetan Lacomberen ale osotik ateratako irudiak erabiliko direla.

3. Bibliografia materiala

Esan bezala, bibliografia materialaren ikuspegitik ikertu nahi dugu liburua. Labur esanda, liburu inprimatu baten azterketa formala egingo dugu, bere ezaugarri fisikoak aztertuz eta garaiko beste liburuekin erkatuz, gure ikergaiaren edizioa non, noiz edo nola inprimatu zen argitzeko. Ez dugu ikerketa hau egiten liburua objektu bitxi bat legez ikusten dugulako, horrek testuaren gaineko datu baliotsu asko ematen digutelako baizik.

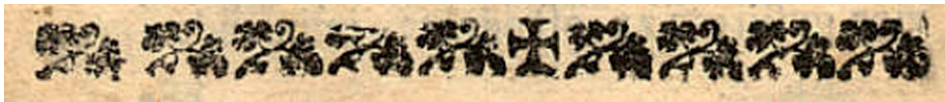
Identifikazio tipobibliografikoarekin hasi aurretik, honen metodo eta arazoan aurkezpen gisa egokia izango da J. Moll-en hitz klasiko hauek ezagutzea:

No es preciso insistir en la necesidad e importancia de la asignación a una imprenta y época de los impresos sin indicaciones tipográficas. [...] la metodología usada es la misma en ambos casos [gaur egungo helburuetarako eta garai haietarako, hau da, isilpeko argitalpenen jatorria ezagutzeko]: análisis y atribución de los elementos gráficos a un determinado taller por comparación con los que se encuentran en obras con pie de imprenta y fecha. [...] La falta de estudios tipográficos a partir de 1521 y de repertorios de elementos decorativos dificultan el trabajo (J. Moll 1994, ap. Fernández 2003: 11).

VJ kateximaren alea ez da luxuzko edizioa, edizio merke bat baizik; hau dela eta, bertan aurkitzen ditugun elementu grafikoak urriak dira. Bi dira erkagarri ditugunak: batetik, testuaren hasieran dugun *IHS* bineta (1. irudia); bestetik, amaierako orrialdean dagoen *finala* (2. irudia). Hauetara joan baino lehen, hala ere, komeni da papearak izan ditzakeen ur marken gainean zer edo zer esatea.

1. irudia

2. irudia

3.1. Paperaren azterketa: Ur markak

Papergileak bere lana egiten hasi eta gutxira euren obra markatzeko beharra ikusirik, horretarako ur markak erabiltzeari ekin zioten. Honela “Ur marka motak eta erabiliak izan ziren urteak ongi ezagutzea lortzen bada, ez da dudarik aparteko laguntza izan daitekeela ikertzaileentzat” (Segurola 2001: 223).

Hala ere, paperaren markak liburuetan aurkitzea ez da kontu erraza. Plegua inprimatu ostean koadernoa egiten zutenean pleguaren paper markak tolesturiko atalean geratzen ziren, eta tolestura hauek irekitzeko egiten zioten mozketek filigranaren irudia hausten zuten. Hauxe gertatu zaie gure aleei, bertan egon zitezkeen ur marken zaitxo batzuk baino ez baititugu aurkitu. Horrezaz gain, badirudi marka apur hauek ez zudela oso markaturik, dela papera oso zaharkiturik zegoelako edo dela bere kalitatea onegia ez zelako.

Ikusi ditugun ur marka zatiak hirugarren irudian erreproduzitzen ditugu, pleguan izango zuketan lekuan.⁵ Txikiegiak direnez, tamalez, ezin izan dugu ur-marka identifikatu, nahiz eta edizioaren *post quem*-eko data lortzeko oso garrantzitsua izan. Honezaz gain, beste ur marka bat ere bada orri zuri original batean (hau da, Lacombe enkoadernatu aurretik dotrinarekin zen orri batean): gaur egun testuaren aurreko orri zurian *F* bat irakurtzen da, eta baita beste letra baten hasiera ere, gure ustez *U* izan daitekeena. Kasu honetan ere, aurrekoan bezala, ezin izan dugu identifikatu ur marka honen jatorria.

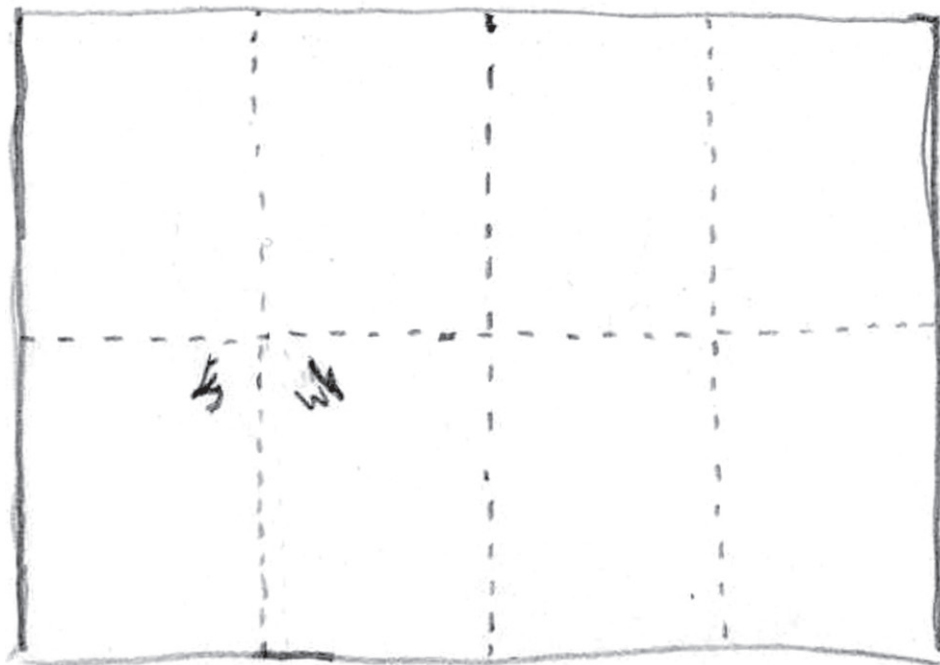
Halaz guztiz, ez dugu ahaztu behar ez ditugula erabili hurrengo atalean (§ 3.2.3) aipatzen ditugun obren originalak, faksimileak baizik; eta, ondorioz, ezin izan ditugu ur marka zati hauek erkatu beste liburu horietako paperetan egon daitezkeen ur markekin.

3.2. Elementu grafikoak

3.2.1. *IHS bineta*

Lehenengo irudian *IHS* anagrama ikusten dugu obalo bikoitz baten barruan; *H*-aren erdiko makilatik gora gurutze bat ateratzen da, eta anagramaren azpian hiru iltze ikusten ditugu. Obalo horri eguzki izpiak diruditenak ateratzen zaizkio, batzuk zuzenak eta besteak izurtuak eta guztia marra finez ilundutako beste obalo baten barruan sartuta dago.

⁵ Inprimatze normala hartu dugu kontuan marrazkiak kokatzeko orduan; izan ere, beste inprimatze mota bat ere baikenuke alderantzizko inprimatzea (Gaskell 1998: 127), non filigrana eta *kontramarka* (Gaskell 1998: 79) alderantziz agertzen baitira orrialdeetan (inprimatze normalaren eta alderantzizkoaren arteko aldea ikusteko, Gaskell 1998: 113-114).

3. irudia

Anagrama hau oso ezaguna da kristautasunean eta lehenengo mendeetatik erabili izan zen. Oso erabilia izan zen Erdi Arotik aurrera eta gure marrazkiak dituen beste-lako elementu ikonografikoak (gurutzea, eguzki izpiak, iltzeak) ere oso arruntak dira anagrama honetan aurkitzea (O'Neill & Domínguez 2001: 1992).

3.2.2. *Bukaerako finala*

Bigarren irudia, finala dugu: testuaren zabalera osoa betetzen duen orla baten bidez ematen dio bukaera testuari. Orla honek bederatzi mahats parra hostoz eta gurutze batez osaturik dago, eta gure ustez ez da tako oso bat, hainbat takoz osatua baizik. Hau pentsatzera aztarna bik eraman gaituzte: batetik asimetriak, gurutzearen alde batean bost orri dauden bitartean beste aldean lau baino ez ditugu, eta, bestetik, hostoen arteko distantzia ezberdinak.

3.2.3. *Marrazkien konparaketa*

Bizkaiko euskaran idatzirik denez, gure lehenengo lana Bilbon inprimaturiko beste liburuetan aurkitzen diren marrazkiekin konparatzea izan da. Konparazio lan honek emaitza interesgarriak eman ditu berehalakoan, ikusi baitugu irudi mota biak (*IHS* eta finala) euskaraz idatzitako beste liburu batean ditugun marrazkiekin bat datozela: 1596an argitaratu zen Betolazaren kristau doktrinarekin, alegia.

Hona hemen *Viva Jesusen* eta Betolazaren azalean ageri diren *IHS* binetak batera: (4. irudia).

Betolazaren dotrina

Viva Jesus dotrina

4. irudia

Nabarmena denez, irudi bera aurkitzen dugu bi liburuetan, edo eredu beraren gainean egindako bi tako. Hala ere, Betolazaren obran ageri denak landare irudiz egindako marko bat badauka, *Viva Jesusek* ez bezala. Honek, gure ustez, bi obraren arteko kronologia erlatibo bat egiteko aukera ematen digu, suposatzen badugu biak tako berarekin eginda daudela; izan ere, egur zatia higitzen zenean⁶ (edo, espazioa dela eta, behar zutenean) inprentakoek beldurrik gabe hauek limatzeko eta berriz erabiltzeko ohitura baitzuten (cf. Fernández Valladares 2003: 13).

Finalaren marrazkiak ere Betolazaren dotrinan aurkitu ditugu, zehazki dotrinaren atal bakoitzaren izenburuetakoak *Viva Jesusen* dotrinaren finalean erabiltzen diren marrazki berak dira. Ezinezkoa da zehaztea *VJ*ren marrazki bakoitzari Betolazaren zein marrazki dagokion, baina lagin bezala, hemen dakarkigu Betolazaren zenbait irudi batera: (5. irudia).

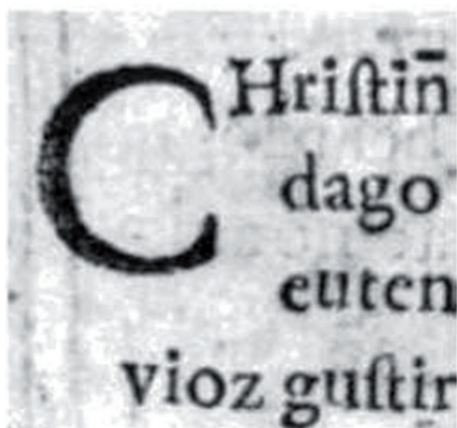
Hasierako letrei dagokienez, zehaztu behar da gure kasuan berez ez direla elementu grafikoak, ez baitaukate beste liburuek dauzkaten marrazkidun letra kapitularrak. Hala ere, halaberharrez, *VJ*k eta Betolazak hasieran *C* letra daukate, eta hau dela eta biak hona ekarri ditugu. Konparaketa hau bakarrik bagenu, ezingo genuke inolako ondorioarik atera; baina aurretik ikusitakoarekin lotuz, bere balio erlatiboa badu, eta honegatik erakutsi behar zelakoan gaude: (6. irudia)

⁶ Betolazaren irudiaren beheko aldean ikusten dira higitze horren ondorioak, markoaren marrazkia ez baita ondo markatzen paperean.

5. irudia

Betolazaren dotrina

Viva Jesus dotrina

6. irudia

Azterketa formal honen bitartez, beraz, lehenik eta behin ikasi dugu *Viva Jesus* dotrina eta Betolazaren dotrina inprenta beretik atera zirela. Bigarrenik, Betolazaren dotrinaren ondoren inprimatu zela, irudiaren takoa higituago baitzen *Viva Jesus* inprimatu zenean.

3. Pedro Cole de Ybarraren inprenta eta VJ-ren datazioa

Aurreko atalean ikusi bezala, VJ eta Betolazaren dotrina inprenta beretik atera ziren; beraz, Betolazaren inprenta-oina ikusiz, badakigu VJ Bilbon egin zela, *Pedro Cole de Ybarra* inprimatzailearen edo bere ondorengo baten inprentan, XVII. mendeko Jaurerriko inprenta eta materialak Jaurerriarenak baitziren eta inprimatzaile batetik bestera eskualdatzen baitziren. Orduan, behin jakinda zein inprimatzailek egin zuen (edo gutxienez zein inprimatzailearen tailerrean egin zen), beharrezko ikusten dugu dokumentaturiko inprimatzaile horren historia apur bat egitea. Ez dugu Bilboko inprenten historia bat idatzi nahi ohar xume hauekin, oraindik asko baita iker-

tzeko gai honi buruz; ohar hauek irakurlea non garen kokatzeko ekarri ditugu hona. Honezaz gain, *Viva Jesus* datatzen laguntzeko datu batzuk ere baitakartzate ohar hauek.

Pedro Cole de Ibarak Bizkaiko Jaurerriaren inprimatzaile legez jardun zuen bere aurrekari izan zen Matias Maresek Jaurerria utzi zuenean eta, honela, 1581ean agertzen zaigu lehenengoz, Mathias Maresen inprentan, *Orden de bien casar* liburua sinatzen duenean. Honela dator aipaturik Jaurerriko 1592ko eta 1599ko agiritan (Rodríguez *u.g.*). Hainbat liburu agertu zituen 1593tik 1626ra horien artean Betolazaren dotrina eta Bizkaiko Foruen bi argitalpenen amaierako gehigarri zenbait.

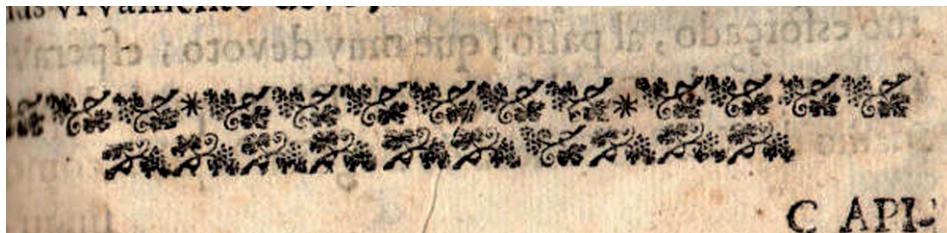
Hala ere, frogatu dugun arren Cole de Ibarren inprentako tako xilografikoa eta *Viva Jesus*-en inprentarenak berdinak direla (ez dute zertan *bera* izan behar), ezin dugu esan gure obra inprimatzaile horrek lanean egindako denbora tartetara horretan inprimatu zenik ezinbestean. Izan ere, gauza jakina da Bizkaiko Jaurerriari izandako inprimatzaile ezberdinek aurrekoen takoak berrerrabiltzen zituztela: adibidez, badakigu 1609an Colek erabiltzen duen Bilboko ezkutu bera 1646an eta 1665an agertzen dela *Pedro de Huidobro* (1646) eta *Martín Morovelliren* lanetan (1665) (Rodríguez *u.g.*); ondorioz, antzeko zerbait suposa dezakegu gerta zitekeela gure *IHS* binetaren takoarekin.

Hala ere, zehaztu dezakegu *ante quem*-eko data bat; izan ere, 1689rako Jaurerriko tipoak oso higiturik zeuden eta berriak egin behar izan ziren, Santoyoren pasarte honetan irakur dezakegunez:

...el 25 de enero de 1689, el Consulado de la villa acuerda imprimir sus ordenanzas en Madrid porque «la imprenta de este Señorío, que está a cargo de Nicolás de Sedano, su impresor, se halla muy exhausta de letras, en tal manera que por lo gastado y consumido en ellas no estampan ni señalan sus caracteres con la formalidad y claridad que es necesario...».

A la muerte de Sedano le sucedió José Gutiérrez Baraona, que renovó el material de la imprenta del Señorío «con la nueva letra que se ha hecho después del fallecimiento de Nicolás de Sedano». Con ella imprimió ya las Ordenanzas de la Casa de Contratación de Bilbao. (Santoyo Mediavilla 2005: 113)

Ez dakigu gure *IHS* binetaren takoa berritu ote zen tipoen berrikuntza honetan, baina jakin badakigu finalaren elementu grafikoak bai berregin zirela, 1699an Arrete y Leceak inprimaturiko *Historia de Nuestra Señora de Begoña* liburuan agertzen baitira kapitulu baten finala eginez mahats multzo eta mahasti hostoen zenbait tako (7. irudia).

Laburbilduz, gure ikerketa honen bidez badugu *Viva Jesus* inprimatu zen garaia zehazteko *post quem*-eko data bat, Betolazaren 1596koa, eta *ante quem*-eko data bat, orain ikusitako 1689koa. Hala ere, Cole de Ibarrak erabilitako takoen berrerabilpenak noiz agertzen diren ikusita, gure ustez tartea zabalegia da eta, ondorioz, 1689ko data hau hurbildu beharko genuke 1640 ingurura.

4. Ondorioak

Lan honetan zehar bibliografia materialaren metodoak erabiliz datatu eta kokatu gabe dugun *Viva Jesus* dotrinaren gainean gauza gehiago ikasteko aukera izan dugu. Honela, jakin izan dugu dotrina hau Bilbon inprimatu zela, eta Jaurerriko inprentatik irten zela, Cole de Ibarra inprimatzaile zen garaian kokaturiko tako xilografikoak erakusten duenez. Hau ikusita, eta takoak izan dezakeen iraupena kontuan hartuz, *Viva Jesus*en inprimatze garaia 1596 eta 1640. urte tartean kokatu dugu.

Honetaz gain, paperaren ur markak ere aurkitu ditugu, eta zati gutxi batzuk bakarrik aurkitu arren, gure ustez geroko lan baterako parada badugu; izan ere, § 3.1 atalean esan dugunez, ezin izan ditugu zatiok Bilboko inprentatik ateratako beste lanen ur markekin konparatu, ezin izan baitugu obra hauen originalik eskuratu. Ondorioz, oraindik *VJ*ren datazioan zer esanik badela uste dugu.

5. Bibliografia

- Altuna, F., 2006, «Nafarrerazko “Romance bazquenze a la deuocion de Maria Santissima” (1656)», in J. A. Lakarra & J. I. Hualde (arg.), *R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz* (ASJU 40:1/2), GFA-EHU: Donostia-Bilbo, 47-79.
- Atutxa, I., 2008, *Las obras de Joanes Etxeberri de Ziburu*, Interneten kontsulta-gai: <http://www.ehu.es/monumenta/pdf/mintegia2008/Atutxa-Las_obras_de_Etxeberri_de_Ziburu.pdf> [kontsulta eguna: 2009/05/28].
- Betolaza, J. P., 1596, *Doctrina Christiana en Romance y Basquence*, Pedro Colle de Ibarren inprimategia: Bilbo.
- Fernández Valladares, M., 2003, «Un taller de imprenta para la Farsa llamada *dança de la muerte*: Burgos como foco difusor del teatro de cordel en el siglo XVI», *Revista de Filología Románica* 20, 7-23.
- Gaskell, P., 1998, *Nueva introducción a la bibliografía material*, Ediciones Trea: Madril.
- Granada, T. de, 1699, *Historia de Nuestra Señora de Begoña*, Jose Antonio Arrete-ren inprentan: Bilbo.
- Lakarra, J., 1997, «Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri», *ASJU* 31:2, 447-535.
- Martínez de Sousa, J., 2001, *Diccionario de edición, tipografía y artes gráficas*, Ediciones Trea: Madril.
- Mitxelena, K., 1954, «Textos vascos antiguos. Un catecismo vizcaíno del siglo XVII», *BAP* 10:1, 85-95.
- O'Neill, C. & J. M.ª Domínguez (S. J.), 2001, *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús (II tomo)*, Institutum historicum S.I.-Universidad Pontificia de Comillas: Roma-Madril.

- Rodríguez, C., *u.g.*, «El grabado barroco en los impresos vasco-navarros», Interneten ikusgarri: <http://www.hiru.com/es/artea/artea_euskal_herrian/16> [Kontsulta eguna: 2009/05/28].
- Ronco, M., 1997, «Primer siglo de la imprenta en Vizcaya», *Revista General de Información y Documentación* 7:2, 359-364.
- Santoyo Mediavilla, J. C., 2005, «La imprenta en el País Vasco: breve panorama histórico», in *I Seminario sobre Patrimonio Bibliográfico Vasco*, Eusko Jaurlaritza: Gasteiz, 109-123.
- Seguro, K., 2001, «Paperaren ur markak», *ASJU* 35:1, 215-240.
- Ulibarri, K., prestatzen, «Viva Jesús dotrina: edizioa eta azterketa».
- Urkijo, J., 1923, «Cosas de Antaño», *RIEV* 14, 335-352.
- Vinson, J., 1891, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque* [berrargitalpen faksimilea: Caja de Ahorros Vizcaina: Bilbao, 1986].